

РОЛЬ ПАРТІЙНОГО ЧИННИКА В РЕАЛІЗАЦІЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ (НА ПРИКЛАДІ МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ 2020 РОКУ)

Комарницький В. В.,

аспірант кафедри міжнародної політики

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ORCID ID: 0000-0001-8822-3302

У статті проаналізовано динаміку змін в участі та активності політичних партій у реалізації електоральних стратегій і технологій на прикладі місцевих виборів 2020 р. Зокрема, досліджено широкий спектр прийомів, реалізованих регіональними організаціями політичних партій у період агітації. Визначено, що в умовах реформи децентралізації, нового Виборчого кодексу України низові партійні структури не лише були включені в електоральний процес, але й отримали реальні повноваження у формуванні представницьких органів влади на місцях і їхнього подальшого політичного курсу.

Констатовано, що нормативними нововведеннями для політичних партій стали обов'язковість партійної приналежності та відкриті списки на виборах до місцевих рад, ґендерне квотування у вказаних списках. Водночас з'ясовано, що партійний чинник виявився актуальним і для кандидатів на посаду міських голів, яких в обласних центрах від партій було висунуто майже 80%. У ході аналізу відкритих даних ЦВК встановлено, що п'яту частину топових кандидатів у мери обласних центрів становлять представники локальних політичних проєктів – партій, діяльність яких зосереджена на конкретних регіонах чи навіть населених пунктах. Виявлено тенденцію до певного дистанціювання від парламентських партій через репутаційні ризики, пов'язані з низьким рейтингом як безпосередньо політичних сил, так й інституту політичних партій загалом.

Політичні технології, які були використані партіями під час місцевих виборів, є перехідними від однієї електоральної кампанії до іншої – підкуп, виборчий туризм, залучення кандидатів-«клонів», спекуляції з опитуваннями й ігнорування соціологічного інструментарію, маніпуляції з партійним брендингом тощо. Також серед особливостей – поглиблення внутрішньопартійної конкуренції, боротьба «перших непрохідних» та «останніх прохідних» у партійних списках, що свідчить про деформацію комунікаційного складника в діяльності політичних партій та відсутність сталої партійної структури з визначеними ролями та функціями. Вирішення цих задач – пріоритет у стратегії партійного будівництва в державі.

Ключові слова: політична партія, вибори, виборча кампанія, політичні технології, політичний плюралізм, децентралізація, політична еліта, місцеве самоврядування.

Постановка проблеми. З моменту здобуття незалежності Україною вітчизняні партії завжди перебували в авангарді політичних процесів – інституціонально або персоніфіковано. Особливо їхня роль є відчутною у формуванні політичної еліти та інституту народного представництва. Йшлося переважно про центральний рівень влади, однак останні трансформації в державницькій системі – процеси децентралізації та зміни у виборчому законодавстві – призвели до актуалізації низової організаційної структури партій. Партійні осередки з умовних структурних елементів перетворюються на акторів електорального процесу й учасників формування системи місцевого самоврядування. На нашу думку, парадигма інституціональних змін у функціонуванні місцевих партійних організацій має системний характер, що включає аспекти політико-правового регулювання, включеності в процеси державотворення і суспільного сприйняття партійної системи. Відповідно, політична наука дійшла до потреби виокремити в партологічному дискурсі аналіз діяльності низових партійних структур.

Особливості розбудови багатопартійності в Україні ввійшли до наукового доробку таких вітчизняних дослідників, як Р. Балабан, С. Здіорук, М. Кармазіна, А. Колодій, І. Кресіна, М. Обушний, М. Примуш, А. Романюк, П. Шляхтун, В. Яблонський, Я. Ярош та ін. Проблема ролі політичних партій у функціонуванні політичної системи актуалізовано науковими пошуками Г. Агафонової, С. Бондар, Н. Вінничук, Л. Гонюкової, Ю. Ключковського, О. Новакової та ін. Серед зарубіжних учених партійну теорію формували дослідження К. фон Бойме, М. Вебера, Г. Даадлера, М. Дюверже, Дж. Ст. Мілля, Р. Міхельса, М. Острогорського, Дж. Сарторі, Е. Хейвуда та ін. Партологічні теорії еволюціонували

разом з інститутом політичних партій, поглиблюючи системні дослідження партійних функцій, ідеологічного складника, формуючи відповідні типології, уявлення про різноманітні партійні системи, організаційну структуру партій тощо.

Мета статті – з'ясувати особливості партійної участі в місцевих виборах 2020 р. в умовах нового Виборчого кодексу, реформи децентралізації та форс-мажорних обставин пандемії коронавірусу. Зокрема, йдеться про форми активностей та аспекти політичних технологій, які реалізовували місцеві організації політичних партій, а також про роль партійного чинника у формуванні виборчих стратегій.

Виклад основного матеріалу. В аналізі інституту політичних партій часто виділяють функціональний аспект, акцентуючи еволюцію ролі, функції, призначення політичних партій у тих чи інших історичних обставинах. Попри ґрунтовні дослідження, всі ці напрямки переважно зводяться до поляризованих публічних і кулуарних функцій: з одного боку, представництво інтересів виборців (прихильників або партії, або конкретної ідеології), з іншого боку, лобювання інтересів зацікавлених економічних груп, які, не виключено, й фінансують електоральні кампанії. Далі йдеться вже про інституціональні обов'язки партійців, які сформують той чи інший представницький орган влади, а, скажімо, непарламентські партії будуть уособлювати політичну складову частину громадянського суспільства. Таким чином, ми описали загальний алгоритм функціонування політичної партії як політичного інституту. В українській політиці й політичній науці тривалий час такого ракурсу було достатньо для формування дієвого партійного конструкту, який лише набував відповідного досвіду.

Місцеві вибори 2020 р. виступили тією обставиною, яка визначила стиль і принципи діяльності місцевих осередків політичних партій, у деяких випадках навіть зумовила їх фактичне функціонування. У наших попередніх наукових розвідках зазначалося, що активізація політичних партій має супроводжуватися впровадженням стратегії їхнього організаційного розвитку, зокрема в напрямках:

- утвердження практики постійно діючих партійних осередків, що дозволить напрацювати ефективні алгоритми діяльності в електоральний період і сформувати фаховий кадровий апарат партії на місцях;

- підвищення рівня політичної компетентності як партійних функціонерів, так і симпатиків партії через розроблення і впровадження системних заходів ідеологічного спрямування, вивчення особливостей регіону, співпрацю з органами місцевого самоврядування, державної влади, громадським активом, адміністрування виборчого процесу тощо;

- формування спроможних партійних осередків, здатних оперативного трансформуватися зі структурною складовою частиною партії в дієву команду в складі представницького органу місцевої влади;

- професіоналізації членів виборчих штабів партій, що оптимізує електоральний процес і мінімізує ризики фальсифікацій та дискредитації інституту виборів як такого;

- реалізації принципу політичної відповідальності, починаючи з низового рівня народного представництва; в невеликих громадах простіше забезпечити виконання функцій контролю, нагляду, комунікації тощо [1, с. 27].

Досить стисла і дещо несистемна електоральна кампанія, яка відбувалася в умовах зміни виборчого законодавства, конкретизації технічних аспектів проведення виборів, а також карантинних обмежень, продемонструвала застосування переважно традиційних прийомів політичної боротьби і конкуренції. Особливості цьогорічних виборів визначили законодавчі нововведення, а це обов'язковість партійного висування для кандидатів у депутати місцевих рад, ґендерне квотування, відкриті списки партій тощо. Водночас виборчі технології, застосовані штабами від місцевих організацій політичних партій, є перехідними від однієї електоральної кампанії до іншої. Серед них:

- використання кандидатів-двійників, або «клонів». Цим відзначилися виборчі кампанії в Умані, Ужгороді, Одесі, Черкасах та інших містах. Показово, що деякі з таких кандидатів навмисно змінили ім'я та прізвища протягом року до виборів, що не заборонено вітчизняним законодавством, як і право висуватися на ті чи інші виборні посади. Втім, у частині випадків Центрвиборчком скасовував реєстрацію «двійників». Ураховуючи, що законодавством застосування вказаної технології не визнається порушенням, а в умовах невеликої кількості виборців кожен голос отримує вагу, то нейтралізація негативного впливу описаного прийому стає завданням зацікавленої політичної сили – через інформаційні кампанії, викриття і публічний розголос;

- виборчий туризм – масова зміна виборцями місця голосування. Його значимість і вплив, як і в попередньому випадку, зумовлені тим фактом, що на місцевих виборах «вартість» мандату обчислювалася кількома сотнями голосів. Йдеться як про «міграцію» виборців у межах області, так і про загальнодержавні тури, які, на думку експертів «Комітету виборців України» та громадської мережі «ОПОРА», можуть спотворити результати виборів [2]. Такі випадки фіксувалися на Одещині, Львівщині, Хмельниччині, Закарпатті, Житомирщині, Тернопільщині, де в окремих громадах кількість виборців зростала на 100–750 осіб;

– підкуп виборців та технологія «карусель» у день виборів – практика не нова, законодавчо визнана злочином (ст. 160 Кримінального кодексу України). Поняття «сітки», «карусель» давно вкоренилися в український виборчий лексикон, а цьогорічна виборча кампанія тільки у день голосування відзначилася 191 заявою до правоохоронних органів щодо можливого підкупу виборців [3];

– поширення фейків – починаючи від дискредитаційної інформації та закінчуючи повідомленнями про нібито зняття кандидатур конкурентів з виборів;

– спекуляції з опитуванням, коли з переліку політичних партій умисно вилучалися ті, які з технічних причин ЦВК на початку кампанії не внесла до списку на офіційному сайті. Варто зауважити, що політичні партії як учасники місцевих виборів 2020 р. недостатньо використали соціологічний інструментарій для аналізу електорального поля, розробки і впровадження виборчої стратегії тощо. Цифри, які подавалися партійцями як агітація чи контрагітація, часто не мали вихідних даних, прив'язки до соціологічних агенцій, натомість аргументувалися «закритою» чи «партійною» соціологією, за якою нерідко стояло опитування на платформі соціальних мереж чи локальних інформаційних сайтів або Телеграм-каналів. Протягом доби виборець міг отримати кілька рейтингових списків, конфігурації яких суперечили одна одній;

– маніпуляції з партійним брендингом – провідна технологія періоду дозволеної агітації, коли партії умисно вибирають схожі бренд-буки, або «нейтральні» політичні заклики обрамляються в партійні кольори в переддень та «день тиші».

Серед перелічених прийомів регулярно траплялися такі, що мали ознаки порушення законів. Так, від офіційного старту виборчої кампанії, з 5 вересня 2020 р. і до «дня тиші» 24 жовтня, територіальними органами Національної поліції України було зареєстровано 7048 повідомлень, пов'язаних із виборчим процесом, до Єдиного реєстру досудових розслідувань внесено відомості щодо 556 кримінальних правопорушень: 281 – пов'язані з порушенням виборчого законодавства, 275 – пов'язані з виборчим процесом [4]. Йшлося переважно про підкуп виборців, перешкоджання здійсненню виборчого права, надання неправдивих відомостей до Державного реєстру виборців, фальсифікації, підроблення, викрадення, пошкодження або знищення виборчої документації, незаконне використання виборчого бюлетеня та порушення порядку фінансування політичної партії чи передвиборчої агітації.

Щодо тенденцій, які стосуються безпосередньо партійної діяльності, то очевидним є тренд створення і пропагування локальних і персоніфікованих політичних проєктів. Їхня діяльність не регламентована законодавством, тому формально партії мають всеукраїнський статус. Про цей феномен йтиметься далі в нашому дослідженні. Зміна виборчого законодавства актуалізувала питання внутрішньопартійної конкуренції та комунікації. Якщо виборцю презентують відкритий список партії як маркер демократизації й інституту виборів, і партійної діяльності, то критерії формування цього списку всередині партії є доволі закритими і непрозорими. На нашу думку, саме цей факт призвів до вкорінення таких понять, як «перший непрохідний» і «останній прохідний». Ці статуси часто визначають активність партійця у виборчій кампанії, зацікавленість його в результаті, зумовлюють війну впливів всередині місцевої партійної еліти і прецеденти «партійної міграції» в напрямі більш перспективної порядковості у списках інших партій.

Повертаючись до питання актуального партійного функціоналу під час виборів, зауважимо, що разом із функцією агітаційною важливою залишалася й мобілізаційна, позаяк для ряду партій головною задачею виявилось не переконати виборців голосувати за політичну силу, а мотивувати прихильників узяти участь безпосередньо в голосуванні. Тому частину передвиборчої промоції було присвячено саме заклику «Прийди на виборчу дільницю!». Для активізації електорату партійними лідерами, рядовими партійцями і загалом партійними організаціями розроблялися відеоролики і звернення, листівки і спеціальні рамки для соціальних мереж. На думку ряду політичних експертів, запропоноване президентом України В. Зеленським соціологічне опитування в день виборів і промокампанія до нього також були прийомом для мобілізації провладного електорату. Однак і прогнози, і фактична явка на дільниці 25 жовтня виявилися вкрай низькими – менше 37% [5]. Серед причин, які, зокрема, за підсумками свого дослідження назвала Соціологічна група «Рейтинг», є загальне розчарування в політиці: серед тих, хто не ходив на вибори, відносна більшість відчуває розчарування щодо ситуації в країні – це 63%, а 32% серед них відчувають надію. Ті, хто голосував, неоднозначно відповідають на питання: 44% відчувають надію, 51% – розчарування щодо країни [6]. Вагомою причиною також є поширення коронавірусу і загострення ситуації в Україні в останній тиждень перед виборами, коли показник захворюваності кожного дня бив рекорд попереднього. Варто також пам'ятати, що попри нові умови проведення виборів, перспективи, зумовлені реформою децентралізації, і доволі жваву агітаційну кампанію місцеві вибори залишаються виборами «третього порядку», тобто менш важливими, ніж президентські та парламентські.

Висунення кандидатів від партії стало обов'язковою умовою для балотування до місцевих рад, натомість статус самовисуванця зберігся для кандидатів у мери. Спираючись на відкриті дані Центральної виборчої комісії України, ми проаналізували ступінь вагомості партійного чинника для балотування в мери обласних центрів (для Донецької області базовим вибрано м. Краматорськ, а у м. Северодонецьк Луганської області, де тимчасово розташована обласна адміністрація, вибори міського голови не проводилися) [7]. Отже, з 294 кандидатів на посаду міського голови в обласних центрах політичними партіями висувалися 234 особи (майже 80%). 67% з них виявилися членами партій, які кандидували потенційного мера, тобто партійними були більше половини (53%) від загальної кількості кандидатів, частина з них – від локальних політичних проєктів, подекуди сформованих під конкретних кандидатів і для їхніх команд (Партія Володимира Буряка «Єднання» (м. Запоріжжя), Блок Кернеса «Успішний Харків» (м. Харків), політична партія «Команда Михайлішина» (м. Черкаси), партія «Блок Володимира Сальдо» (м. Херсон) та ін.). Отже, чинник партійності не став умовністю законодавчих нововведень, а демонструє вкорінення в політичну практику сучасної України.

Важливими вважаємо і статистичні аргументи щодо кандидатів у мери обласних центрів, які наприкінці виборчої кампанії лідирували в рейтингах (а це 50 осіб). З них 22% представляли партію «Слуга народу», 18% – локальні політичні проєкти, по 10% – партії «Європейська Солідарність» та «Пропозиція», по 6% – партії «За майбутнє», ВО «Свобода» та самовисуванці, 4% – партію «Опозиційна платформа – За життя» і по 2% – ще дев'ять політичних партій. Особливу увагу приділимо персоналізованим політичним партіям, або локальним проєктам. Їхній статус ніяк не регламентовано законодавством, адже в Україні передбачено функціонування лише загальнонаціональних політичних партій (ст. 3) [8]. Однак, наприклад, партія «Перспектива міста», зареєстрована у м. Кропивницький у 2020 р., визначає себе в розміщеній на сайті Центральної виборчої комісії програмі як «демократичну політичну партію муніципального типу» [9]. Такі партії, зареєстровані переважно в містах чи регіонах безпосередньої політичної активності, можна поділити на персоналізовані (Блок Володимира Сальдо (м. Херсон), Партія Ігоря Колихаєва «Нам тут жити» (м. Херсон), Блок Вілкула «Українська перспектива» (м. Дніпро), партія Володимира Буряка «Єднання» (м. Запоріжжя), Команда Михайлішина (м. Чернівці) тощо) та локальні (Блок Кернеса «Успішний Харків» (м. Харків), партії «Громадська сила» (м. Дніпро), «Перспектива міста» (м. Кропивницький), «Рівне разом» (м. Рівне) та ін.). Показово, що політики В. Сальдо та Г. Кернес, які кандидують від «іменних» політичних сил, відповідно до даних ЦВК не є членами цих партій. На наш погляд, проаналізовані дані свідчать у тому числі про актуальність репутаційного аспекту партійного позиціонування – бути ідентифікованим із великою партією або парламентською партією ризиковано, адже відповідний рейтинг і авторитет партії автоматично стає баластом, рідше перевагою, конкретного політика/кандидата. Нагадаємо, що станом на липень 2020 р. політичним партіям в Україні не довіряли 71% респондентів, яких опитав Центр Разумкова [10].

Окремо розглянемо кейс м. Ужгород, який за всіма параметрами дисонує з описаними тенденціями. За посаду міського голови найменшого обласного центру України змагалася чи не найбільша кількість кандидатів – 22 особи (більше лише в м. Одеса, 23 особи). Лише 45% учасників виборчих перегонів були висунуті політичними партіями, партійними ж виявилися 30% від висунутих партіями, або 14% від загальної кількості кандидатів. З усіх обласних центрів на Закарпатті до виборчого процесу допустили найбільшу кількість кандидатів-клонів – разом із діючим міським головою Б. Андріївим у списках з'явилися ще двоє однофамільців: один мешканець м. Мукачево, інший, який до вересня 2019 р. мав інші ім'я та прізвище, житель Івано-Франківської області. Ще одна особливість ужгородських виборів – наявність компромісного або спільного претендента на посаду мера, якого підтримали дві політичні партії – «Слуга народу», що офіційно висунула кандидата, і «Рідне Закарпаття», лідери якої офіційно, зокрема й публічно, підтримали кандидата. Останній у свою чергу в рамках виборчої кампанії й її візуального супроводу вибрав нейтральний статус і не дотримувався жодного партійного бренд-буку. Тобто в цьому випадку партійна приналежність визначалася на рівні «рукостискань», однак не стала основою для побудови і проведення передвиборчої агітації, кандидат був радше політичним, аніж партійним.

Отже, навіть непартійний сегмент місцевих виборів, а саме вибори міських голів, на прикладі кандидатів в очільники обласних центрів України виявився партійним. Особливостями тут є висунення від партій, яке не передбачає обов'язкового членства в них. Фіксуємо й активне формування протягом останніх п'яти років локальних партійних проєктів, які хоч і реєструються як загальнодержавні партії, але розповсюджують свої активність та політичний інтерес на конкретні регіони чи навіть населені пункти. Політичні партії, можливості й повноваження діяльності яких у регіонах зазнали кардинальних змін з упровадженням реформи децентралізації, наразі лише активізували свої місцеві осередки, попереду ж лишається перевірка дієвості в міжелекторальний період, що за прогнозами фахівців буде нетривалим.

Щодо передумов такої інституціональної та технологічної активності політичних партій під час підготовки та проведення чергових місцевих виборів 2020 р. варто наголосити на кількох рівноцінних чинниках:

– по-перше, партійний принцип став визначальним у формуванні списків кандидатів у депутати місцевих рад;

– по-друге, в умовах реформи децентралізації отриманий мандат довіри передбачає реальні повноваження, зокрема фінансові, в реалізації функцій органу місцевого самоврядування;

– по-третє, для політичних партій України жовтневі вибори – це умовний початок парламентської кампанії, яку неодноразово анонсували як дострокову. Відповідно, показник того, як спрацювали місцеві партійні осередки, є одночасно й характеристикою початку нових виборчих перегонів і парламентських амбіцій.

Висновки. Таким чином, попри відчутний прогрес у партійному будівництві, яке тепер активізувалося й на низовому організаційному рівні, вважаємо, що важливо акцентувати ті аспекти, які не дозволять формалізувати діяльність політичних партій. Ідеться передусім про необхідність визначити інституціональні межі діяльності регіональних партійних проєктів – в умовах стрімкого зростання їх кількості й одночасного підвищення ролі партій у структурах місцевого самоврядування доцільно дати можливість місцевим партіям реалізовувати регіональні ініціативи та стратегії розвитку як самодостатнім політичним акторам, а не формальним осередкам в умовній загальнонаціональній партії. Чіткого визначення потребує функціонал, а відповідно до нього і структура регіональних організацій політичних партій – постійно діючий осередок має отримати постійно здійснювані завдання, а це і формування порядку денного локальної політики, і підготовка кадрів для оновлення місцевої управлінської еліти, і впровадження партійної ідеології від центру до регіонів. Як на загальнодержавному рівні інститут політичних партій має переходити від кількісних до якісних показників, так і регіональні партійні структури повинні поглиблювати досвід: систематичної діяльності замість суто виборчої, одночасного виконання функцій вироблення політики і контролю за її реалізацією. Щодо процесу регулювання проведення виборів, то констатуємо назрілу потребу в розробленні й політико-правовому впровадженні запобіжних механізмів для унеможливлення використання прийомів впливу на перебіг та підсумки волевиявлення громадян (виборчого туризму, залучення кандидатів-двійників тощо). Вважаємо, що ознакою демократичності є не сам інститут виборів, а закладені в ньому гарантії відкритої і рівної політичної конкуренції, провідними акторами якої наразі стають політичні партії.

Komarnytskyy V. The role of the party factor in the implementation of electoral strategies (by the example of local elections in 2020)

The author analyzes the dynamics of changes in the activity and participation of political parties in the implementation of electoral strategies and technologies by the example of local elections in 2020. In particular, a wide range of techniques implemented by regional organizations of political parties during the campaign was studied. It is found out that in the conditions of decentralization reform and the new Electoral Code of Ukraine lower party organizations were not only involved into the electoral process, but were also empowered to form representative local authorities and develop their political policies.

It is stated that mandatory membership of party, open lists in local council elections and gender quotas in those lists became normative innovations for political parties. At the same time, it was found out that the party factor proved to be relevant also for the candidates for mayors, 80% of which were nominated by parties in regional centers. Having analyzed open data of the Central Election Commission the author ascertains that one fifth of the top candidates for mayors of regional centers were representatives of local political projects – parties, which activities are focused on specific regions or even communities. It is found out that because of reputational risks related to low rating of both the political forces as well as the institution of political parties in general there is a tendency to keep a distance from parliamentary parties.

Political technologies used by parties in local elections are carried over from one campaign to another – bribery of voters, voting tourism, involvement of “clone” candidates, speculating on polls, ignoring sociological tools, manipulating party branding et cetera. Among other peculiarities there are the deepening of interparty competition, the struggle of the “first non-passing” and the “last passing” candidates in party lists, which indicates the deformation of communication component in the activities of political parties and the lack of stable party structure with defined roles and functions. Resolving these problems is a priority in the strategy of party organization and administration in the state.

Key words: political party, elections, election campaign, political technologies, political pluralism, decentralization, political elite, local self-government.

Література:

1. Комарницький В. Місцеві організації політичних партій України в умовах реформи децентралізації. *Науковий журнал «Політикус»*. 2020. № 1. С. 24–30.
2. Технологія «виборчого туризму» може спотворити результати виборів – КВУ. *ІА «Інтерфакс-Україна»: Офіційний веб-сайт*. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/696592.html> (дата звернення: 21.10.2020).
3. У день виборів поліцейські зафіксували 4375 заяв та повідомлень про порушення. *Офіційний сайт Національної поліції України*. URL: <https://www.npu.gov.ua/news/vibori-2020/u-den-viboriv-policzejski-zafiksuvali-4375-zayav-ta-povidomlen-pro-porushennya/> (дата звернення: 26.10.2020).
4. У МВС розповіли про порушення виборчого законодавства, тільки за добу – 468: Інфографіка. *ІА «Укрінформ»*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/3122341-u-mvs-rozpovili-pro-porushennya-viborcogo-zakonodavstva-tilki-za-dobu-468.html> (дата звернення: 24.10.2020).
5. Явка виборців на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року склала 36,88%. *Центральна виборча комісія України: Офіційний веб-сайт*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/novini/yavka-vibortsiv-na-mistsevih-viborah-25-zhovtnya-2020-roku-sklala-3688.html> (дата звернення: 26.10.2020).
6. Результати електорально-поведінкового дослідження у день виборів. *Соціологічна група «Рейтинг»: Офіційний веб-сайт*. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/rezultaty_elektoralno-povedencheskogo_issledovaniya_v_den_vyborov.html (дата звернення: 25.10.2020).
7. *Центральна виборча комісія: Офіційний веб-сайт*. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/mistsevi-vibori/vibori-deputativ-verhovnoi-radi-avtonomnoi-respubliki-krim-oblasnih-rayonnih-miskih-rayonnih-silskih-selishhnih-rad-25-10-2020.html (дата звернення: 25.10.2020).
8. Про політичні партії України : Закон України № 2365-III від 5 квітня 2001 р. *Законодавство України: Офіційний веб-сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення: 24.10.2020).
9. Передвиборна програма регіональної організації політичної партії «Перспектива міста» в Кіровоградській області. *Центральна виборча комісія України: Офіційний веб-сайт*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/showpprogp6511=329pt001f01=695pid102=4409.doc> (дата звернення: 23.10.2020).
10. Початок нового політичного року: довіра до соціальних інститутів (липень 2020 р.). *Центр Разумкова: Офіційний веб-сайт*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pochatok-novogo-politychnogo-roku-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-lypen-2020r> (дата звернення: 22.10.2020).